

Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ

(ΝΟΤΑΡΑΣ)

- ΓΕΝΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΚΑΛΙΣΜΟΥ -
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ
ΚΑΙ
Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΟΥ

Ἐπιμέλεια - Γενική συγκρότηση τόμου
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Ὁμότιμος Καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Διορθώσεις - Ἐπιμέλεια ὅλης
Εὐάγγελος Καρακοβούνης, Θεολόγος

ΧΟΡΗΓΙΑ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΟΜΟΥ:
Τά καταστήματα (S/M) Δούκας

ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ:
Δῆμοι Κορινθίων, Ξυλοκάστρου,
Ἄσσου-Λεχαίου καί Νεμέας

ΑΘΗΝΑ 2006

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΝΟΤΑΡΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

Χρήστου Άραμπατζή, Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ.

Κύριο χαρακτηριστικό τῆς πνευματικῆς κίνησης τοῦ 18ου αἰώνα ἦταν ἡ ἔντονη ἀγωνία τῶν Ἑλλήνων λογίων γιά τήν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς ἐλληνικῆς συνείδησης καί τήν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, ἡ ὁποία καί θά προετοίμαζε τήν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Παράλληλα ἐκδηλωνόταν μιά σοβαρή προσπάθεια ἐπαναπροσέγγισης καί ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς Παράδοσης, ἐκκλησιαστικῆς καί θεολογικῆς, ὥστε νά διατηρήσει τόν πηγαιό χαρακτήρα της καί νά ὑπηρετήσῃ μ' αὐτό τόν τρόπο τήν ἀναγέννηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί τήν ἀναμόρφωση τῆς παιδείας.

Σέ πολλές περιπτώσεις οἱ εἰλικρινεῖς προσπάθειες τῶν ἐκκλησιαστικῶν λογίων πού ἀγωνιοῦσαν εἴτε γιά τήν ἀλλοτρίωση, πού δυνητικά ἀπειλοῦσε τήν ἐκκλησιαστική ζωή μέσα ἀπό τήν τυπολατρεία, εἴτε γιά τήν ἀποξένωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ἀπό τίς αὐθεντικές της πατερικές πηγές, κατευθύνονταν ἐνίοτε σέ ἀναζήτηση προσαρμογῶν καί συμπόρευσης μέ τίς προκλήσεις τῶν καιρῶν καί τίς διαφωτιστικές ἀντιλήψεις καί ἐνίοτε στήν αὐστηρή προσήλωση σ' ὅ,τι χαρακτήριζε τήν ὀρθόδοξη Παράδοση στήν ἀντιπαράθεσή της μέ τόν δυτικό πολιτισμό.

Οἱ δύο ἅγιοι πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀποτελοῦν χαρακτηριστικές περιπτώσεις λογίων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι, παραμένοντας προσήλωμένοι στήν ἐκκλησιαστική πράξη καί στήν πατερική παράδοση, ἀναζήτησαν πρωτίστως τήν πνευματική ἀφύπνιση καί ἀναγέννηση τῶν πι-

στῶν καί δευτερευόντως τήν ἐθνική καί πολιτιστική τους διαπαιδαγώγηση.

Ἀπό τά μέχρι σήμερα δεδομένα μπορούμε νά υποστηρίξουμε ὅτι ἡ γνώση μας γιά τά γεγονότα, τά προβλήματα καί τόν ρόλο τῶν διαφόρων προσώπων (καί δὴ τῶν ἁγίων Ἀθανασίου, Μακαρίου καί Νικοδήμου) τήν ἐποχή αὐτή εἶναι μερική. Ὄταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν καί τῶν ἔργων τοῦ Παρίου¹, τοῦ Νικοδήμου καί τῶν ἄλλων λογίων, θά μπορούσαμε νά ἐκτιμήσουμε μέ σχετική ἀκρίβεια τήν πορεία τῶν μεγάλων ζητημάτων πού ἀπασχόλησαν τήν Ἐκκλησία τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, ἤτοι τίς ἔριδες περί τῶν ἱερῶν μνημόσυνων², περί τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως³, περί τῶν εἰκόνων⁴ καί τέλος περί τῆς παιδείας καί ἐκπαίδευσης τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο δέν παραπέμπουμε οὔτε διορθώνουμε τούς προγενέστερους ἐρευνητές, σέ σχέση μέ τόν βίο καί τή δράση τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Παρίου, οἱ ὁποῖοι στηριζόμενοι σέ ἔλλιπῆ στοιχεῖα κατέληξαν σέ μὴ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Ἡ ἐργασία μας ἐπικεντρώνεται σέ 4 σημεία:

1. Στίς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου σχετικά μέ τό ἔργο *Περί τῆς συχνῆς ἢ συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως*.
2. Στήν παρουσία καί ἐμπλοκή τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ στίς ἔριδες τοῦ Ἁγίου Ὁρους τό 1776.

1. Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτελεῖ πρόδρομη ἀνακοίνωση μέρους τῶν συμπερασμάτων ἀπό τήν προετοιμασία τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ συνόλου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, τήν ὁποία ἔχουμε ἀναλάβει μέ τόν καθηγητή κ. Κωνσταντῖνο Μανάφη.

2. Βασική θεωρεῖται ἐπί τοῦ ζητήματος ἡ ἀπό τό 1969 μελέτη τοῦ Χ. Τζώγα, *Ἡ Περί τῶν μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατὰ τόν Πῆαιώνα*, Θεσσαλονίκη 1969.

3. Περί τοῦ θέματος βλ. πλέον π. Νικοδήμου Σκρέττα, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καί τά προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τή διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2004.

4. Γιά τό ζήτημα αὐτό, ὁ ἐπίκου ἀπασχόλησε τή γυμνασιαία εἰσαγγελία καί ἀπαντᾶ συχνά στή χειρόγραφη παράδοση, δέν ὑπάρχει μία συνθετική ἐργασία, ἀλλά μόνο σποραδικές ἀναφορές.

3. Στή συνεργασία καί στή σχέση τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καί τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ στή Χίο.

4. Τέλος, στή χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ Βίου καί τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Μακαρίου Νοταρᾶ.

Ἐπισημαίνουμε ὅτι ὅσα ἀναφέρονται στήν παρούσα μελέτη στηρίζονται κυρίως σ' αὐτά πού ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καταθέτει περί τῶν γεγονότων καί τῶν προσώπων.

Ὡς πρός τό πρῶτο θέμα, *Περί τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως*, οἱ ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Εἶναι γνωστά στούς περισσότερους τά πορίσματα σύγχρονων ἐρευνητῶν σχετικά μέ τά δύο ἔργα πού κυκλοφόρησαν ἀνωνύμως τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ. Τό μὲν πρῶτο ἐκδόθηκε καί κυκλοφόρησε τό 1777 καί ἀνήκει στή γραφίδα τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου⁵, τό δέ δεύτερο τό 1783 καί εἶναι προϊόν, κατά τήν ἄποψη τῆς πλειονότητος τῶν ἐρευνητῶν, τῆς συνεργασίας Μακαρίου Νοταρᾶ καί Νικοδήμου Ἀγιορείτη⁶.

Σέ ἀνέκδοτα κείμενά του ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ὑπερασπίζεται τά δύο ἔργα καί τούς συγγραφεῖς τους, οἱ ὅποιοι, λόγω τῶν πιθανῶν ἀντιρρήσεων καί διώξεων πρός τό πρόσωπό τους, προσπάθησαν ἀφενός νά προστατευθοῦν καί ἀφ' ἑτέρου νά βοηθήσουν τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας⁷.

Πρός ὑπεράσπισή τους συνέγραψε δύο ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες, στίς ὁποῖες ἀποδέχεται τήν ἐγκυρότητα καί τό ὠφέλιμο τῶν ἀνωνύμως ἐκδοθέντων ἔργων, τά ὁποῖα ἐκφράζουν τήν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλη-

5. Ἱεροδ. Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, *Περί τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως*. Εἰσαγωγή - κείμενον (ἀνέκδοτον) - Σχόλια Θεοδωρήτου ἱερομονάχου Ἀγιορείτου, Ἀθῆναι 1992, σσ. 7-17.

6. π. Νικοδήμου Σκρέττα, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καί τά προνόμια τῆς Κυριακῆς*, σ. 413 ἐ.

7. Ἐπισκόπηση τῆς θεολογικῆς του διδασκαλίας ἐπί τοῦ θέματος βλ. στή μελέτη τοῦ πρωτοπρ. Βασιλείου Καλλιμαῖνη, «Ἡ διδασκαλία περί συχνῆς θείας μεταλήψεως κατά τόν ἅγιον Ἀθανάσιο τόν Πάριο» στό *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου*, Πάρος 2000, σσ. 317-326.

σίας καί στοχεύουν στήν οἰκοδομή τοῦ λαοῦ⁸.

Ἡ πρώτη χρονολογικά εἶναι μία ἐπιστολή *Πρός Παναγιώτην τόν Παλαμᾶν*, μέ ἡμερομηνία 8.12.1783⁹. Ἡ δεύτερη εἶναι μιᾶ ἐπιστολιμαία πραγματεία μέ τίτλο *Ἀπολογία γενομένη πρός τά ὑπό τοῦ διδασκάλου Σεργίου γραφέντα καί εἰς τό ἀγιώνυμον Ὅρος ἐπισταλέντα κατά τοῦ ἱερωτάτου καί ἀμωμοτάτου βιβλίου τοῦ περί τῆς συνεχοῦς διδάσκοντος θείας μεταλήψεως*, γραμμένη μετά τό 1785¹⁰.

Στό πρῶτο του κείμενο, τήν ἐπιστολή *Πρός Παναγιώτην τόν Παλαμᾶν*, ὑπερασπίζεται τό ἐγχειρίδιο τοῦ 1777, τό ὁποῖο γνωρίζει ὡς *Περί τῆς θείας Μεταλήψεως*, –γεγονός πού δέν ἀνταποκρίνεται στόν τίτλο τῆς ἐκδοσης¹¹–, καί τό ὁποῖο σύμφωνα μέ πληροφορίες πού ἔχει ἀπό Μολδαβό μοναχό, πού βρέθηκε στή Θεσσαλονίκη, ἀνήκει στήν γραφίδα τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου. Οἱ πιθανότητες ἡ ἐπιστολή

8. Τό περιεχόμενό της θά βοηθήσει ἀρκετά στό δύσκολο ἔργο τῆς ἀπόδοσης στόν Πάριο ἀνωνύμως ἐκδοθέντων ἔργων.

9. Ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Παρίου· Ξενοφώντος 88, φφ. 430-439· Χρ. Ἀραμπατζῆ, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 51-52, ὅπου καί βιβλιογραφικές ἀναφορές στήν προγενέστερη ἔρευνα.

10. Ἀνέκδοτη ἐπιστολιμαία πραγματεία τοῦ Παρίου. Οἱ παραπομπές μας γίνονται ἐπί τῆ βάσει τοῦ κώδικα Ξενοφώντος 88, φφ. 458-531. Πιθανότατα ἐστάλη στόν Σέργιο Μακραῖο, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό ἐσωτερικά κριτήρια· πρβλ. φ. 525, «Ταῦτά σοι διεριθίσθημεν γράψαι, τῷ τε ὑπέρ τῶν ἀγίων ζήλω καταφλεγόμενοι, ἀλλά καί τῆς σῆς περικαίόμενοι σωτηρίας... ἀδελφοί γάρ ἐσμέν πρός ἀλλήλους οἱ πάντες... θέλησον ἀδελφέ... περί τῆς σῆς ψυχῆς... ὑπάκουσόν μοι... ἐκζητήσεις καθ' ἡμέραν τό πρόσωπον...», φ. 530, «καί σύ σαυτῷ φίλον ἔξεις τό θεῖον...». Ἀποτελεῖ τήν ἀνασκευή τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Σεργίου Μακραίου κατά τοῦ ἐγχειριδίου *Περί τῆς συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως* τοῦ 1783, τά ὁποῖα συμπεριέλαβε ὁ Κωνσταντινοπολίτης λόγιος σέ ἐπιστολή του πρός τό διδάσκαλο Κύριλλο στό Ἅγιον Ὅρος. Ἡ ἐπιστολή τοῦ Μακραίου, μέ ἡμερομηνία 10-1785, προηγεῖται τῆς πραγματείας τοῦ Παρίου στό Ξενοφωντινὸ χειρόγραφο, φφ. 442-456. Γιά τήν χειρόγραφη παράδοση τῶν δύο ἐπιστολῶν βλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 30-32.

11. Ὁ τίτλος τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1777 εἶναι ὁ ἑξῆς: *Ἐγχειρίδιον ἀνωνύμου πινός ἀποδεικτικόν περί τοῦ ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ Χριστιανοὶ συχνότερον νά μεταλαμβάνωσι τά θεῖα μυστήρια... Ἐνετίσι, 1777.*

νά ἀναφέρεται στό ἐγχειρίδιο τοῦ 1783 καί νά ὑπάρχει σύγχυση ὡς πρὸς ἐκεῖνο τοῦ 1777 εἶναι ἐλάχιστες, καθὼς ἡ ἐπιστολή τοῦ Παρίου ἀποτελεῖ ἀπάντηση σέ παλαιότερο αἴτημα καί ἐπιστολή τοῦ Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀπό τό Μεσολόγγι. Ὁ Παλαμᾶς τοῦ ζητοῦσε νά πάρει θέση ἔναντι τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς τοῦ διδασκάλου τῶν Ἰωαννίνων Κοσμᾶ Μπαλάνου στό ἀνωνύμως ἐκδοθέν βιβλίο. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπαλάνου περιλαμβάνονταν σέ ἐπιστολή του πρὸς ἄγνωστο ἀποδέκτη, ἡ ὁποία εἶχε περιέλθει στά χέρια τοῦ Μεσολογγίτη λογίου.

Ὁ Πάριος ἀρχικά ἀπολογεῖται, καθὼς σέ προγενέστερες ἐπιστολές του πρὸς τόν Παλαμᾶ, ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετώπιζε¹² καί τῶν πολλῶν ἐρωτήσεων πού τοῦ ἔθετε, ἀπέφυγε νά τοῦ ἐκθέσει τίς ἀπόψεις του γιά τήν κριτική τοῦ Μπαλάνου στό *Περί τῆς θείας Μεταλήψεως βιβλίο*¹³. Ἡ πραγμάτευση τοῦ Παρίου ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπορρέει ἀπό τήν καθιερωθεῖσα πρακτική τῆς Ἐκκλησίας νά ἐξετάζει πρωτίστως τό περιεχόμενο τῶν ἔργων καί κατόπιν νά κρίνει περί αὐτῶν. Τά παραδείγματα πού συγκεντρώνει ὁ Πάριος ἀπό τήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβεβαιώνουν τή θέση του, ἡ ὁποία συνοψίζεται στά ἐξῆς: ἡ ἀνωνυμία δέν ἀποτελεῖ κριτήριο γιά τήν ἀπόρριψη ἢ ἀπο-

12. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ὁ Πάριος προσπαθεῖ νά ἀποφύγει τίς συνέπειες τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπό τό Πατριαρχεῖο (φθινόπωρο 1776-1781).

13. Παραθέτουμε τό κείμενο τοῦ Παρίου, καθὼς ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιά τή χρονολόγηση τοῦ ζητήματος: «Ἀνέλαβες τήν προσητερινήν μου... δέν ἀμφιβάλλω, πῶς ἐσκανδαλίσθης καί οὐκ ὀλίγον, διατί ἐκεῖ μέσα δέν ἐσημείωσα τίποτας, περί ἧς μοι ἔπεμψας ἀποκρίσεως τοῦ σοφωτάτου Μπαλάνου, ἦν οὐκ οἶδα πρὸς τίνα ἔπεμψεν ἐρωτήσαντα αὐτόν, δι' ἣν αἰτίαν ἐπ' Ἐκκλησίας κατέκρινε τό περί τῆς θείας μεταλήψεως ἐγχειρίδιον. (πόνημα δέ εἶναι τοῦτο τοῦ κυροῦ Νεοφύτου τοῦ ἡμετέρου καθηγεμόνος, ἐμάθομεν παρά τινος Θεσσαλονικέως ἐλλογίμου ἀνδρός ἀπό τῆς Μολδαβίας πρὸς ἡμᾶς κατ' αὐτάς τὰς ἡμέρας ἐπιδημήσαντος) διά τοῦτο καί ἐγὼ ἐσπευσα νά γράψω κατόπιν καί τήν παροῦσαν μου, ἀπολογούμενος διά ταύτης ὅτι δέν ἔγραψα τότε περί τούτων μέ τό νά ζητῆ τό πρᾶγμα κάποιαν περισσοτέραν πλατυλογίαν, καί ὁ τότε καιρός δέν μοι ἐσυγχῶρει νά γράψω πολλά, καί μάλιστα ὅπου ἦταν χρεῖα νά ἀπαιρηθῶ καί διά τόσα ἄλλα, ἀποῦ μέ ἠρώτησας καί λοιπὸν ἰδοὺ τίνας νιάφω τά κατὰ τήν ἐμὴν δύναμιν. Γράφω δέ κοινῇ φράσει, διά νά σᾶς εἶναι καί ἄλλοις πολλοῖς καί σχεδόν τοῖς πᾶσιν εὐληπτα». Ξενοφῶντος 88, φ. 430

δοχή ενός έργου· τό περιεχόμενο, ή συμπόρευση τοῦ συντάκτη μέ τήν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καί ὁ ζήλος του νά στηρίξει τούς πιστούς σέ χαλεπούς καιρούς ἀποτελοῦν τά ὑγιῆ ἐκκλησιαστικά κριτήρια. Πρός ἐπίρρωση τῶν ἀπόψεών του προσφεύγει σέ σύγχρονα (πρό τρίακοντα χρόνων) παραδείγματα βιβλίων, τά ὅποια ἐξεδόθησαν ἄνωνύμως «πρός καταρτισμόν καί ὠφέλειαν τῶν ἐν τοῖς λατινικοῖς ἔθνεσιν ζώντων ὀρθοδόξων χριστιανῶν» καί κρίθηκαν εὐμενῶς ἀπό τήν Ἐκκλησία καί «εἰς τό ἄκρον» θαυμάστηκαν, παρά τήν ἄνωνυμία τοῦ συγγραφέα¹⁴. Στό τέλος τῆς ἐπιστολῆς κάνει μνεῖα τῆς ἔριδος περὶ τῆς συχῆς θείας Μεταλήψεως, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος καί κατόπιν «ἐξεχειλήσε καί πρὸς τά ἔξω μέρη»· βρίσκει ἀκόμη τήν εὐκαιρία νά ἐπισημάνει στόν Παναγιώτη Παλαμᾶ πρῶτον τό ἄδικο τῆς ἐπίθεσης τοῦ Μπαλάνου καί δεύτερον τήν ὁμοιότητα τῶν ἐπιχειρημάτων ὧσων κατακρίνουν τή συχῆ θεία Μετάληψη μέ τίς ἀντίστοιχες διδασκαλίες τοῦ Πάπα. Σημαντική λεπτομέρεια τῆς πραγμάτευσης εἶναι ὅτι δέν παραθέτει στοιχεῖα ἀπό τό περιεχόμενο, οὔτε κάνει σχόλια στή δομή, στή μεθοδολογία καί στά ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέα, οὔτε τόν δικαιώνει ὡς πρόσωπο. Ἐπιμένει κυρίως στή δικαίωση τοῦ βιβλίου καί τῆς ἄνωνυμίας του.

Ἡ δεύτερη πραγματεία, ἡ ὁποία εἶναι ἀπολογητική στήν κριτική πού ἄσκησε ὁ Σέργιος Μακραιὸς στό δεύτερο ἐγχειρίδιο *Περὶ τῆς συνεχοῦς θείας Μεταλήψεως*, ὑπερασπίζεται μέ θεολογικά ἐπιχειρήματα τό ἐγχειρίδιο, συμφωνώντας τόσο μέ τά πατερικά παραθέματά του καί τή μεθοδολογία πού ἀκολουθήθηκε στή μετάφρασή τους, ὅσο καί μέ τίς ἐρμηνευτικές παρατηρήσεις τοῦ ἄνωνύμου συγγραφέα. Δέν ἀρκεῖται σέ μιά γενική ὑπεράσπισή του, ἀλλά προχωρεῖ σέ μιά ἀναλυτική πραγμάτευση τῆς οὐσίας τοῦ ζητήματος. Παραθέτει γιά τό σκοπό αὐτό αὐτούσια μέρη ἀπό τό ἐγχειρίδιο, δηλώνοντας μάλιστα καί τίς σελίδες ἀπό τίς ὁποῖες τά δανεῖζεται, καί δίνει τήν δική του ἐρμηνεία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνέχεια αὐτῆς τοῦ συγγραφέα. Ἀπό τό δηκτικό λόγο τοῦ Παρίου δέν ξεφεύγει οὔτε ὁ χρηματισμός τῶν ἱερέ-

14. Τά ἐπιχειρήματα αὐτά ἴσως εἶναι ἡ βάση πάνω στήν ὁποία στηρίχθηκε γιά τήν ἐκδοση τῶν ἀντιδιαφωτιστικῶν ἔργων του, τά ὅποια κυκλοφόρησαν ἄνωνύμως.

ων και επισκόπων για την τέλεση των μυστηρίων και την έκλογή των αρχιερέων, καθώς εμπλέκονται από τον Μακραίο ως παράδειγμα για την αναποτελεσματικότητα της «συχνης θείας Μεταλήψεως»¹⁵. Διάχυτη είναι η αίσθηση ότι ο Πάριος γνωρίζει τον συντάκτη και τον υπερασπίζεται με θέρμη σε μία πραγματεία η οποία είναι περίπου 11 φορές μεγαλύτερη από την προηγούμενη. Τα συμπεράσματά του είναι ταυτόσημα με του συγγραφέα του έγχειριδίου, ο οποίος θεωρείται μαθητής των Άποστόλων και των Πατέρων. Η επίθεση που κάνει στο τέλος της επιστολής του έναντι του Σεργίου Μακραίου και των «έν Κωνσταντινουπόλει λογίων», οι οποίοι ένστερνίζονται τις θέσεις του¹⁶, είναι γεμάτη όργη, που υπερβαίνει σε ένταση όλα τα γνωστά σ' έμας κείμενα του Παρίου¹⁷.

Οι δύο πραγματείες παρά τη χρήση κοινών επιχειρημάτων, ακόμη και εκφράσεων¹⁸, έχουν διαφορετικό ύφος και μεθοδολογία πραγμάτευσης. Στην επικείμενη έκδοση των επιστολών του Άθανασίου του Παρίου που έτοιμάζουμε με τον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Μανάφη υπάρχει λεπτομερής ανάλυση και σχολιασμός, όπως επίσης και επισήμανση των παράλληλων χωρίων μεταξύ του βιβλίου *Περί της συνεχούς θείας Μεταλήψεως* και της επιστολής.

15. Ξεν. 88, φφ. 526-527.

16. Ξεν. 88, φφ. 519-520. Η συνοδική καταδίκη του έγχειριδίου δέν μνημονεύεται από τον Πάριο, παρότι έπρεπε να του είναι γνωστή, καθώς εκδόθηκε τον Άπρίλιο του 1785. Πρβλ. τό κείμενο της καταδίκης στο Άντ. Χαροκόπου, *Ό Άγιος Μακάριος ό Νοταράς, μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Άθηναι 2001, σσ. 183-184.

17. Περαιτέρω σχολιασμός και αναφορά στή σχέση της με άλλα έργα του Παρίου στην επικείμενη κριτική έκδοση των έργων του.

18. *Έπιστολή Προς Παναγιώτην τόν Παλαμάν*, Ξεν. 88, φ. 437, «...δέν ακολουθει όμως ό ζηλωτής εκείνος όρθόδοξος, ό οποίος ως άλλος Νικόδημος, οικονομεί την δειλίαν του και έν καιρώ νυκτός, ήτοι κρυφίως, υπερασπίζεται την αλήθειαν...». *Άπολογία προς Σέργιον Μακραίον*, Ξεν 88, φ. 472, «...ού μέντοι παρά τούτο και ως κακόνους και μοθηρογνώμων κατακριτέος ό ζηλωτής εκείνος άδελφός, ως την έαυτοῦ δειλίαν οικονομῶν. ως άλλος Νικόδημος, έν καιρώ νυκτός και σκότους, ήτοι κρυφίως, υπερασπίζεται την αλήθειαν...». Πρβλ. *Ίωάννου Χρυσοστόμου, Είς τό Κατά Ίωάννην, Όμιλία ΚΔ*, PG 59.144.

Ἄξιοσημείωτα εἶναι ὀρισμένα ἐπιπλέον στοιχεῖα, πού σημειώνονται ἀπό τόν Πάριο σέ διάφορα ἔργα καί ἐπιστολές του, τά ὁποῖα ἔχουν σχέση μέ τό περιεχόμενο καί τήν στοχοθεσία τῶν δύο παραπάνω ἐγχειριδίων, ἀλλά προηγοῦνται χρονικά.

Σημειώνει ὁ Πάριος:

1. Τήν ὑπαρξή προγενέστερης ἐπί τοῦ ἰδίου θέματος γραμματείας, ἤδη ἀπό τό 1770, λίγο μετά τόν λαυριωτικό ἀφορισμό, τόν ὁποῖο προκάλεσαν οἱ μοναχοί τῆς Ἁγίας Ἄννας. Τήν γραμματεία αὐτή, τήν ὁποία ὡς εἶδος ἀνθολογίου πατερικῶν ρήσεων χρησιμοποιοῦσαν οἱ ὑπερασπίζοντες τήν συχνή θεία Μετάληψη, γνωρίζει ὁ Πάριος καθώς ἡ ὁμάδα διωκομένων μοναχῶν τοῦ τήν κοινοποίησε πρὸς ἔγκριση¹⁹.

2. Τήν κυκλοφορία ἔργου *Περί τῆς Μεταλήψεως*· τό ἔργο ἐδόθη πρὸς ἀνάγνωση στό συνδιδάσκαλό του στήν Ἀθωνιάδα Κυπριανό, ὁ ὁποῖος τό ἐπιδοκίμασε. Συγκεκριμένα ὁ Πάριος κατηγορεῖ τόν Κυπριανό γιά ἀσυνέπεια λόγων καί πράξεων καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς ἔριδος περί τῶν μνημοσύνων καί τῆς συχνῆς Θείας Μεταλήψεως. Στή μακροσκελή του ἐπιστολή ὁ Πάριος ἐκθέτει ὅλα τά γεγονότα πού προηγήθηκαν τῆς καταδίκης του, τήν ἐμπλοκή τῶν διαφόρων προσώπων, καθώς ἐπίσης καί τήν δικαίωσή του γιά ὅσα προέβλεψε²⁰. Στή

19. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Κώδικας 21 Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας Προυσιωτίσης, φφ. 26-26β, 28-29. Ἡ ἐπιστολή εἶναι ἀχρονολόγητη· μέ βάση τό περιεχόμενό της χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1776 καί τοῦ 1777. Πρβλ. Χρ. Ἀραμπατζή, Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 50-52, ὅπου πρέπει ἡ μία ἐπιστολή νά γίνουν δύο. Ἐπίσης ἐπιστολή Πρὸς Ἀρδαμερίου Διονύσιον, μέ ἡμερομηνία 20.9.1775, Πάτμου 407, φφ. 283-284· Χρ. Ἀραμπατζή, Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά, σσ. 50-51. Παρόμοια γραμματεία μνημονεύει ὁ Πάριος στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν Δούκα Ἀποστολίδη, μετά τό 1806, τήν ὁποία ἐξέδωσε ὁ καθηγητής Κ. Μανάφης, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀνέκδοτος ἐπιστολή ἀντιρρητική γενομένη πρὸς τήν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν», στό Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Πάρος 2000, σσ. 222-223.

20. Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τόν λογιώτατον Κυπριανόν, καί πρὸς πάντας ἀπλῶς τούς λέγοντας, ὅτι αὐτός ἐ χρημάτισεν αἴτιος τῶν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθωνος ταραχῶν καί σκανδάλων· ἀπολογητική, τουτέστι δεικνύουσα ὅτι

διήγησή του περί του θέματος τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως γράφει: «Δέν ἀροῦμαι ὅτι καί μέ τόν Χαλεπίου συνέβη νά ὀμιλήσω περί τῆς θείας Μεταλήψεως· ὠμίλησα, καί ἱκανῶς ἐσυνομιλήσαμεν, περί τοῦ εἰ ἕξεστι συνεχῶς ἦτοι πυκνά κοινωνεῖν, μέσα εἰς τόν καλοκαιρινόν ὄντων τοῦ Μακαριωτάτου· ἀλλά τό ὀμίλημα ἐκεῖνο ἐστάθη ὄλον ἡσυχον, καί κατά τό φαινόμενον, ὄλον πνευματικόν...»²¹, «ἐπειδή καί μετά σοῦ πολλάκις τοιαύτην συνομιλίαν ἔκαμα, καί ποτέ δέν ἐφάνης ὅτι δυσαρεστεῖσαι· καί μάλιστα καί εἶπες, ὅτι ὀρθῶς ἔχουσι καί σοί ἀρέσουν, λέγωντας ὅτι καί δῖς καί τρίς ἀνέγνωσας τό Περί Μεταλήψεως· ἀλλά καί τήν ὁμολογίαν ὅπου ἐστείλαμεν εἰς τήν ἐκκλησίαν ἐπήνεσας...»²². Τό κείμενο αὐτό πού μνημονεύει ὁ Πάριος πιθανότατα εἶναι τό εὐρισκόμενο στό χειρόγραφο 51 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου²³.

3. Τήν ἐπιστολιμαία πραγματεία ἀνωνύμων μοναχῶν τοῦ Ὁρους πρὸς τόν ἐπίσκοπο Ἀρδαμερίου, ὁ ὁποῖος καταφέρθηκε ἐναντίον ἐκείνων πού συμμετεῖχαν συχνά στό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας²⁴. Τήν πραγματεία αὐτή τῶν μοναχῶν, ἀνέκδοτη ὡς σήμερα, συμπληρώνει ὁ Πάριος μέ πατερικά ἐπιχειρήματα καί συλλογισμούς στή μακροσκελή ἐπιστολή του πρὸς τόν ἀντιδρῶντα στή συχνή θεία Μετάληψη ἐπίσκοπο Ἀρδαμερίου Διονύσιο²⁵. Τήν ἐπιχειρηματολογία του βα-

ψευδῶς καί πάντῃ ἀλόγως ταῦτα λέγονται κατ' αὐτοῦ. Ἀχρονολόγητη μέ βάση τίς ἐσωτερικές μαρτυρίες καί τά σύγχρονα κείμενα πού μνημονεύει θεωροῦμε πὺς γράφτηκε μετά τήν καταδίκη τοῦ Παρίου τό 1776, πιθανότατα τῆς διετίας 1777-1778. Τά γεγονότα πού περιγράφει ἀναφέρονται στήν περίοδο 1770-1776. Ἡ ἐπιστολή σώζεται σέ ἀρκετά χειρόγραφα· οἱ παραπομπές μας γίνονται ἐπί τῆς βάσει τοῦ κώδικα 1344 τῆς ΕΒΕ. Βλ. ἐπίσης Χρ. Ἀραμπατζῆ, Ἰθνασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 51.

21. ΕΒΕ 1344, φφ. 8-8^ο.

22. ΕΒΕ 1344, φφ. 9-9^ο.

23. Μητροπολίτου πρ. Ἡλείας Ἀντωνίου, «Κατάλογος χειρογράφων καί ἐντύπων τῆς ἐν Σκιάθῳ Μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ», Θεολογία 32 (1961), σ. 398. Τό περιεχόμενο τοῦ κώδικα, ὅπως περιγράφεται στόν κατάλογο, πιθανότατα ἀνήκει στόν Ἰθνασίον τόν Πάριο.

24. Πρὸς Ἀρδαμερίου Διονύσιον, (20-9-1775), Πάτμου 407, φ. 289.

25. Πρὸς Ἀρδαμερίου Διονύσιον, (20-9-1775), Πάτμου 407, φφ. 267-280.

σίζει σέ χωρία κυρίως ἀπό ἔργα τῶν Μ. Βασιλείου καί ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἐνῶ παρατίθενται μεταξύ ἄλλων καί οἱ Κανόνες τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς συνόδου τῆς Ἀντιόχειας, τῆς ἐν Τρούλῳ συνόδου καί οἱ ἐρμηνεῖες τῶν κανονολόγων Βαλσαμῶνος καί Ζωναρᾶ.

Ὡς πρῶτος λόγιος μοναχός πού ὑπερασπίσθηκε τή συχνή μετοχή στήν θεία Εὐχαριστία μαρτυρεῖται ὁ Χριστόφορος Προδρομίτης²⁶, ἐνῶ ἔπονται ὁ Νήφων, ὁ Ἰάκωβος Πελοποννήσιος καί τέλος ὁ ἴδιος ὁ Πάριος²⁷.

Ἡ γραμματεία πού ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπό τό ζήτημα αὐτό εἶναι ἀρκετά μεγάλη καί κατά ἓνα μεγάλο μέρος της ἀνέκδοτη καί ἄγνωστη. Θά εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμο νά ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση της μέ τά προαναφερόμενα ἐκδοθέντα καί μὴ ἔργα, ὥστε νά καταδειχθοῦν οἱ ἐπιδράσεις, τά δάνεια καί οἱ προσθήκες.

Τήν περίοδο αὐτή πρέπει ἐπίσης νά ἔγινε καί ἡ σύνταξη τῶν πρώτων ἀνθολογιῶν γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς συχνῆς θείας Μετάληψης, τά ὁποῖα εἶχαν πάντοτε μπροστά τους οἱ συγγραφεῖς συναφῶν ἔργων.

26. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 26· Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τόν λογιώτατον Κυπριανόν, ΕΒΕ 1344, φ. 5. Περὶ τοῦ βίου καί τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοφόρου Προδρομίτη βλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμνασιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 231-249.

27. Ἐπιστολή πρὸς τόν Χαλεπίου Γεννάδιον, Πάτμου 407, φφ. 326-341· Ἡ ἐπιστολή ἀνήκει στά πρῶτα ἔργα τοῦ Παρίου, πού ἀναφέρονται στό ζήτημα τῆς συχνῆς θείας Μετάληψης καί καταγγέλλει τό διωγμὸ τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγιαννανίτες· κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας γράφτηκε περὶ τὸ 1770-1771, τὴν πρώτην περίοδο τῆς ἔριδος. Ὁ Πάριος ὑπερασπίζεται τὴν συχνὴν θείαν Μετάληψιν, ὡς πατροπαράδοτη συνήθεια· μνημονεύονται οἱ Μ. Βασίλειος, ἰ. Χρυσόστομος, Μ. Φώτιος καί Γρηγόριος Παλαμᾶς. Βασικὸ θέμα τῆς πραγμάτευσης τοῦ Παρίου εἶναι ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τοὺς Ἀγιαννανίτες σχέση τῆς ἀπάθειας, ὡς ἀπαραίτητης προϋπόθεσης, μέ τὴν συμμετοχὴν στήν θείαν Εὐχαριστία. Ἡ ἐπιστολή διακρίνεται γιὰ τὴν θεολογικὴν πραγμάτευση, ἡ ὁποία συνοψίζεται ἐν τῇ μεταγενέστερῃ ἐπὶ τοῦ θέματος πραγμασίᾳ. Περὶ τῆς Ἀραμπατζῆ, Ἀθανασίου τοῦ Παρίου *Βιβλιογραφικά*, σ. 50. Ἐπίσης Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς τόν λογιώτατον Κυπριανόν, ΕΒΕ 1344, φ. 5.

Κάτι τέτοιο έχει πιθανόν ενώπιόν του και ο Πάριος, όταν συντάσσει επιστολές γύρω από αυτό τό θέμα.

Σημειωτέον ότι ο Πάριος στην επιχειρηματολογία του την εποχή αυτή του 1770-1775 δέ διστάζει να εμπλέξει και τούς Λατίνους στην ξριδα τή σχετική προς τή συχνότητα μετοχής στη θεία Εὐχαριστία, καθώς συνδέει τήν αντικολλυβαδική μερίδα, πού εκπροσωπούνταν από τόν πρώην πατριάρχη Κύριλλο Ε', τόν Γεννάδιο Χαλεπίου και τόν μοναχό Βησσαρίωνα ἐκ Ραφάνης, μέ φιλολατινικές τάσεις²⁸ και μίμηση τῆς πρακτικῆς τοῦ Παπισμοῦ²⁹.

Περί τοῦ ἰδίου ζητήματος πληροφορίες μᾶς παρέχει ὁ Πάριος σέ ἐπιστολή του ἀπό τή Χίο πρὸς τόν Νικόδημο Ἄγιορείτη, τόν Αὐγουστο τοῦ 1794³⁰. Σέ ἐπιστολές πού ἔστειλε ὁ Νικόδημος στό Μακάριο Νοταρά και στόν Πάριο, ζητᾶ νά πληροφορηθεῖ γιά τό θέμα τῆς ἔγκρισης τοῦ Πηδαλίου, τό ὅποιο ἐστάλη στους δύο ἀγίους ἀπό τό Πατριαρχεῖο πρὸς μελέτη³¹, σύμφωνα μέ τά δεδομένα τῆς ἐπιστολῆς με-

28. *Ἐπιστολή Πρὸς τόν Ἀρδαμερίου (β')*, Πάτιμου 407, φφ. 291-325· σχετικά μέ τά λατινίζοντα χαρακτηριστικά τῶν αντικολλυβάδων, φφ. 318-325. Βλ. ἐπίσης Χρ. Ἀραμπατζῆ, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 50. Ἡ ἐπιστολή γραμμένη περί τό 1774 ἀπό τή Θεσσαλονίκη, ὅπου διαμένει ἤδη δύο χρόνια ὁ Πάριος, ἐκθέτει τά γεγονότα και τίς ξριδες στό Ὅρος, τόν ρόλο τῶν προσώπων και τά κίνητρα δράσης τους. Ἀπό τήν ἔκθεση αὐτή δέν ξεφεύγει οὔτε ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Διονύσιος Ἀρδαμερίου, στόν ὅποιο ὁ Πάριος προσάπτει φιλολατινίζουσες τάσεις. Ἔτσι δικαιολογεῖ και τήν ἀντίδραση τοῦ ἐν λόγῳ ἐπισκόπου πρὸς τό πρόσωπό του στη Θεσσαλονίκη, ὅταν κατά τήν ἐκφώνηση λόγου πρὸς τιμὴν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ὁ Ἀρδαμερίου ἔδειξε ιδιαίτερα ἐνοχλημένος ἀπό τό ὄξύ ἀντιλατινικό του περιεχόμενο. Γιά τόν *Λόγο στόν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ* βλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμναγιολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 117-123. Τό σημεῖο πού χρήζει διορθώσεως εἶναι τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἐκφωνήθηκε ὁ *Λόγος*. Δέν ἦταν ὁ Λεόντιος Ἡλιουπόλεως, ἀλλά ὁ Ἀρδαμερίου Διονύσιος.

29. *Πρὸς τόν λογιώτατον Κυπριανόν*, ΕΒΕ 1344, φφ. 47^v - 48.

30. *Ἐπιστολή Πρὸς Νικόδημον τόν Ἄγιορείτην*, (3-8-1794), Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φφ. 85-86. Περιογραφή τοῦ κώδικα βλ. G. Marnellos, *Saint Nicodème l' Hagiomite (1749-1809)*, [Αναλεχτα Βλαταῶων 64], Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 160-162.

31. Πρὸβλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμναγιολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 50-51.

τά τό 1792. Πέραν τῶν σημαντικῶν πληροφοριῶν γιά τό Πηδάλιο, τό ὁποῖο βρισκόταν στό χέριο τριῶν ἐπιτροπῶν πρός μελέτη, στήν Πόλη, στή Σμύρνη καί στή Χίο, ὁ Πάριος μᾶς δίνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τίς σχέσεις του μέ τόν Μακάριο, καθῶς ἐπίσης καί γιά τήν «ἀθώωση» τοῦ Μακαρίου γιά τό βιβλίο του, *Περί τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως*, τό ἐκδοθέν τό 1783. Ὁ Μακάριος σκιαγραφεῖται ὡς ὁ πνευματικός πατέρας τοῦ Παρίου, ὡς αὐτός πού πρῶτα ἐλέγχει τά κείμενα³² καί τέλος ὡς αὐτός πού συντονίζει τίς ἐνέργειες γιά τήν ἔγκριση τοῦ Πηδαλίου, τό ὁποῖο ὅμως κρίνεται ἀπό ὅλους ὀγκῶδες καί δύσχρηστο³³.

Ὡς πρός τό ἐγχειρίδιον *Περί τῆς θείας Μεταλήψεως* ὁ Πάριος σχολιάζει τίς πληροφορίες πού ἔδωσε ὁ Ἀγάπιος στό Νικόδημο περί τῆς συνοδικῆς ἀθώσεώς του, ἀποκαλύπτοντας τό παρασκήνιο στήν Κωνσταντινούπολη. Κατά τό 1792, ὅταν μετά ἀπό παρέμβαση τοῦ Γρηγορίου Ξένου³⁴ ἀποφασίσθηκε νά σταλεῖ ὁ ἅγιος Κορίνθου στήν Πάτμο «πρός διόρθωσιν καί εὐταξίαν τῆς ἐκεῖ μονῆς»³⁵, κάποιος «σκητιώτης παπᾶς Γρηγόριος», εὐρισκόμενος στό Πατριαρχεῖο, ἀντέδρασε στόν πατριάρχη, λέγοντας ὅτι «Πῶς δύναται ὁ ἅγιος Κορίνθου νά ὑπάγῃ εἰς τέτοιαν ὑπηρεσίαν, ὅπου τόν φωνάζουν αἰρετικόν ἀπό τό βιβλίον τῆς θείας Μεταλήψεως». Ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄, ἀγνοώντας τον, προχώρησε στήν ἀπόφασή του χωρίς νά ἀντιδράσει στό λεγόμενα, ἐπιδεικνύοντας σεβασμό καί ἐκτίμηση πρός τόν «ἅγιο Κορίνθου»³⁶.

Γιά τό ζήτημα τῆς ἔγκρισης τοῦ Πηδαλίου ἀπό τό Πατριαρχεῖο βλ. Ν. Ζαχαρόπουλου, *Δωροθέος Βουλευμᾶς ἐπί τῆ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 100-105. Παύλου Μενεβίσογλου, «Ἡ εἰσηγητική ἔκθεση τοῦ Δωροθέου Βουλευμᾶ περί τοῦ Πηδαλίου», *ΕΠΕΘΧ* 2 (1991), 343-366.

32. Ἐπιστολή *Πρός Νικόδημον τόν Ἀγιορείτην*, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 85^ν

33. Ἐπιστολή *Πρός Νικόδημον τόν Ἀγιορείτην*, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 86^ν.

34. Περὶ τοῦ Γρηγορίου Ξένου βλ. Ἐμμ. Φραγκίσκος - Διακ. Χρυσόστομος Φλωρεντῆς, *Πατριαρχική Βιβλιοθήκη. Κατάλογος ἐντύπων (15ος -19ος αἰ.)*, Α' τόμος, Ἀθήνα 1993, σσ. κγ' - κε'.

35. Πρβλ. Ἄντ. Χαροκόπου, *Ὁ Ἅγιος Μακάριος ὁ Νοταρᾶς*, σσ. 93-94.

36. Ἐπιστολή *Πρός Νικόδημον τόν Ἀγιορείτην*, (3-8-1794), Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 85^ν.

Τὴν ἐποχὴ ὅμως πού ἀποφασίστηκε νά σταλεῖ τὸ Πηδάλιο στὸν Μακάριο –περὶ τὸ 1793–, καθὼς δὲν θεωρήθηκε ἐπαρκὴς ἢ «θεωρία τοῦ Δωροθέου», ὁ Νεόφυτος Ζ΄ ἀποφάσισε νά τὸν «καλοπιᾶσει». Ὁ Πάριος γράφει: «δύστηνον λαβὼν κολλίδιον, ἐγέμισεν αὐτὸ πάσης ψευδολογίας, πυκνὰ λέγων, τὸ βιβλίον σου καὶ τοῦ πονήματός σου καὶ ἄλλα τῆς αὐτῆς σημασίας καὶ ἀηδίας, ὅτι δηλαδὴ ἐθεωρήθη συνοδικῶς καὶ εὐρέθη ὀρθόν καὶ δόκιμον, καὶ ἐπειδὴ ὑποψία τρέχει ὅτι ἐξηνέχθη κατ' αὐτοῦ συνοδική ἀπόφασις, ἀπεφασίσθη συνοδικῶς ὅτι... ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ψυχρολογήματα καὶ ψεύματα περιεῖχεν ἢ μερικὴ αὐτῆ ἀθώωσις. (καὶ θαυμάζω πὼς ὁ κυρ Ἀγάπιος αὐτὴν σου τὴν ἐκήρυξεν συνοδικὴν ἀπόφασιν)... καὶ τί ἄλλο παρὰ ὅπου οἱ ἐναντιοὶ ταύτην ἰδόντες γελάσονται πλατῦ»³⁷. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Πάριος ζητᾷ ἀπὸ τὸ Νικόδημο νά μὴν «κοινολογήσει» πουθενὰ τὰ σχόλια του, καθὼς καραδοκοῦν οἱ ἀντίπαλοί τους. Τὰ παραπάνω συντείνουν στό συμπέρασμα τῆς σύγχρονης ἔρευνας ὅτι τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ 1783 εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα συνεργασίας καὶ ὅτι ὁ στενὸς κύκλος τοῦ Νικοδήμου, τὸν ἀναγνώριζε ὡς τὸν τελικὸ συγγραφέα πού συνέθεσε τὸ ἔργο. Ἡ ἀθωωτικὴ ἀπόφασις πού ἐν εἶδει ἐπιστολῆς ἔστειλε ὁ πατριάρχης Νεόφυτος στὸν Μακάριο Νοταρᾶ, ἐξελήφθη ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες ὡς ὑποκρύπτουσα ἄλλες σκοπιμότητες. Ἡ σύνταξίς της ὀρίζεται μετὰ τοῦ 1792 καὶ τοῦ 1794, μὲ πιθανότερο τὸ 1793³⁸. Ἐπιπλέον μὲ πρωτοβουλία καὶ ἐντολὴ τοῦ Μακαρίου, ὁ Πάριος συντάσσει ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Νεόφυτο καὶ τὸν μητροπολίτη Δέρκων (Γεράσιμο), στὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ νά τοὺς μεταπέσει, ὥστε νά προχωρήσουν στὴν ἀθώωση τοῦ «ἱεροῦ βιβλίου». Στὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ, προγενέστερη τοῦ 1794, τὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἀπαντᾷ³⁹.

37. Ἐπιστολὴ Πρὸς Νικόδημον τὸν Ἀγιορείτην, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 85'. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς παραδίδει ὁ Πάριος καὶ στό «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου Ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου τοῦ Νοταρά», Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον, ἔκδ. Ζ', Χίος 1992, σσ. 185-186.

38. Πρὸβλ. Ἀντ. Χαροκόπου, Ὁ Ἅγιος Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, σσ. 185-186, ὅπου χρονολογεῖται μετὰ τοῦ 1789-1794.

39. Ἐπιστολὴ Πρὸς Νικόδημον τὸν Ἀγιορείτην, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 86.

Τό δεύτερο ζήτημα πού προκύπτει από τίς ἐπιστολές τοῦ Παρίου εἶναι ἄν ὁ Μακάριος Νοταρᾶς συμμόνασε στό Ἅγιον Ὅρος μέ τόν Ἀθανάσιο ἢ ἄν τουλάχιστον συνέπεσε ἡ ἐκεῖ παρουσία τους καί ποιά ἦταν ἡ ἐμπλοκή τοῦ Μακαρίου στά γεγονότα⁴⁰.

Πηγή εἰδήσεων γιά τό συγκεκριμένο θέμα ἀποτελεῖ ἐπιστολή τοῦ Παρίου πρὸς τόν Μεσολογγίτη διδάσκαλο Παναγιώτη Παλαμᾶ, συνταγμένη περί τό 1776-1777⁴¹. Ἡ ἐπιστολή αὐτή ἀποτελεῖ τήν πιό κοιντήν στά γεγονότα μαρτυρία, καθὼς ἡ Δήλωσις καί τό περιεχόμενό της εἶναι γραμμένα τουλάχιστον 30 χρόνια μετά⁴².

Οἱ πληροφορίες καί οἱ λεπτομέρειες πού παραδίδονται εἶναι ἄγνωστες –ὅπως ἡ ἐπισήμανση τῆς πρώτης τέλεσης μνημοσύνων τήν Κυριακή στό Ὅρος τό 1690· σέ συνδυασμό δέ μέ τά ὑπόλοιπα κείμενα τοῦ Παρίου θά ἐπανασυνθέσουν πάνω σέ νέα δεδομένα τό κολλυβαδικό ζήτημα⁴³. Δεδομένου ὅτι μέχρι σήμερα οἱ ἐπιχειροῦντες νά βιογραφήσουν τόν Ἀθανάσιο Πάριο δέν μελέτησαν τήν ἐπιστολογραφία του (πλέον τῶν

40. Τό σύνολο τῆς βιβλιογραφίας μέχρι σήμερα ἀποδέχεται τήν συνάντηση τῶν δύο καί ὅτι συμμόνασαν γιά κάποιο διάστημα στό Ἅγιον Ὅρος.

41. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσσοῦ 21, φφ. 23-42. Βλ. Ἀραμπατζή, Βιβλιογραφικά, σσ. 51-52. Ἡ ἐπιστολή γράφτηκε μεταξύ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1776 καί τοῦ τέλους τοῦ 1777, ὅπως προκύπτει ἀπό τά γεγονότα πού μνημονεύει.

42. Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Δήλωσις τῆς ἐν τῷ Ἅγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας, ἐπιμέλεια Θεοδωρήτου Ἱερομονάχου Ἀγιορείτου, Ἀθῆναι 1988. Ἡ ἐπισήμανσή μας αὐτή ἔχει νά κάνει μέ τά προβλήματα μνήμης πού ἐπικαλεῖται συνεχῶς ὁ Ἀθανάσιος στίς ἐπιστολές του, τά ὁποῖα τόν ὀδηγοῦν σέ ἐπαναλήψεις ἢ δημιουργοῦν σύγχυση, ὡς πρὸς τήν χρονολόγηση τῶν γεγονότων. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ περίπτωση τῆς κλήσεως τοῦ ἁγίου Μακαρίου Νοταρᾶ νά παραστεῖ στό μνημόσυνο τοῦ πρώην Ἀλεξανδρείας Ματθαίου. Στό ἔργο του Δήλωσις (σ. 102), πού εἶναι γραμμένο περί τοῦ 1810, ἀναφέρεται ὅτι ἐκλήθη στά «τεσσαρακοστά (τοῦ Ματθαίου) μνημόσυνα», ἐνῶ στήν ἐπιστολή Πρὸς Παναγιώτην τόν Παλαμᾶν γράφει γιά τό ἐτήσιο μνημόσυνο. Τό πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν γεγονότων πραγματευόμαστε στήν ὑπό ἔκδοση μελέτη μας μέ τόν κ. Μικινάφη.

43. Στήν ὑπό δημοσίευση κριτική ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παρίου ὑπάρχει εἰδικό κεφάλαιο γιά τό κολλυβαδικό ζήτημα.

40 ἐπιστολῶν), τὰ δεδομένα της θά προσδώσουν νέο ενδιαφέρον στήν ἀξιολόγηση τῆς δράσης καί τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου.

Σκοπός τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τοῦ Παλαμᾶ νά πληροφορηθεῖ γιά τά γεγονότα πού προηγήθηκαν τῆς καθάρσεως καί καταδίκης του ἀπό τό Πατριαρχεῖο, τί τήν προκάλεσε καί τί ἐμπλοκή εἶχε ὁ Μακάριος Νοταράς στά διαδραματιζόμενα. Εἶναι σημαντικό νά προστεθεῖ ὅτι ὁ Μακάριος παρουσιάζεται στήν ἐπιστολή ὡς ἰδιαίτερα οἰκεῖο πρόσωπο στούς δύο διδασκάλους, γεγονός πού προϋποθέτει προγενέστερη συνάντηση τῶν τριῶν στό Μεσολόγγι⁴⁴.

Ὡς πρός τόν χρόνο συνάντησής τους στό Ἅγιον Ὅρος, τά χρονολογικά δεδομένα πού παρέχουν οἱ ἐπιστολές μᾶς κατευθύνουν στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι σχεδόν ἀδύνατον οἱ δύο ἄνδρες νά συναντήθηκαν τήν ἐποχή πού ἔφτασε ὁ Μακάριος, δηλαδή στίς ἀρχές τοῦ 1776. Στήν ἐπιστολή πρός τόν Παλαμᾶ ὁ Πάριος διηγεῖται μέ λεπτομέρειες τήν ἀφιξή τοῦ Μακαρίου στό Ὅρος. Ὁ ἅγιος Κορίνθου φθάνει ἐκεῖ τό 1776, ἕνα χρόνο μετά τήν κοίμηση τοῦ πρώην Ἀλεξανδρείας Ματθαίου, ἡ ὁποία ἐπῆλθε τήν Πέμπτη τοῦ Θωμᾶ τοῦ 1775, καί ἐγκαταστάθηκε στό κελί τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, «ὁ τοῦ κυρ-Σεραφεῖμ ἀπεκλήθη». Ἐνδιαμέσως εἶχε σταματήσει στήν Ξερώνησο Νύδραν (Ἵδρα), στήν ὁποία συνάντησε ὁμοϊδεάτες τοῦ Παρίου, ἀπό τούς ὁποίους πληροφορήθηκε γιά τά γεγονότα στό Ὅρος καί ἐπιδοκίμασε τίς ἀπόψεις του⁴⁵. Τήν ἐποχή μετά τό 1772, στό νησί ἀσκητεύει ὁ γνωστός γιά τίς

44. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 32. Πρβλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὁμναγιολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 128-129, ὅπου μέ βάση τόν «ἀρχικό Βίο τοῦ Μακαρίου» στό χειρόγραφο Ξεν. 63, παρέχονται παρόμοιες πληροφορίες γιά τίς σχέσεις τῶν τριῶν.

45. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φφ. 32-32': «Ἄλλ' ἐπί τό προκείμενον ὁ λόγος ἐλθέτω· κατ' αὐτούς δέ τούς ταραχώδεις καιρούς, καί ὁ ἡμέτερος θειότατος Κορίνθου ὁ κύρις Μακάριος ἐκεῖνος, ὡς εἰς λιμένα δῆθεν ἐκεῖσε ἀπεσώθη... Ὅς κατά τήν Νύδραν ἐντυχῶν τινι τῶν ἡμετέρων, πάνυ καλῶς προεγνώκει τά καθ' ἡμᾶς, καί ὅλος τῆς καθ' ἡμᾶς μοίρας ἦν... Τούτου τὰς διατριβὰς ποιουμένου ἐν τῷ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου κελίῳ, ὁ τοῦ Σεραφεῖμ ἀπεκλήθη... ὁ κύρ Κύριλλος

παραδοσιακές κολλυβαδικές θέσεις γέροντας Σύλβεστρος ὁ Καισαρεύς⁴⁶, ὁ ὁποῖος πιθανότατα πληροφορεῖ τόν Μακάριο γιά τά ἐπισυμβάντα στό Ὅρος καί τοῦ κοινοποιεῖ τά κείμενα πού συνέταξαν οἱ κολλυβάδες ἤδη ἀπό τό 1770⁴⁷. Κατά τό 1775-1776 ὁ Πάριος μόνο περιστασιακά μπορεῖ νά βρισκεται στό Ὅρος, καθώς ἀπό τήν ἀλληλογραφία του ἐξάγεται τό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1772 καί ἐξῆς ἡ κατάσταση κρίνεται ἐπικίνδυνη γιά τόν ἴδιο καί τό λειτούργημά του στήν Ἀθωνιάδα, στήν ὁποία ὑπηρετήσε μόνο δυό ἔτη ἀπό τό 1770 ἕως τό καλοκαίρι 1772⁴⁸. Μέχρι τόν χειμῶνα ἢ τήν ἀνοι-

παραγίνεται εἰς τήν τοῦ Κουτλουμουσίου, τό ἐτήσιον ποιήσων τοῦ ἤδη μακαρίτου ἀπό μακαριωτάτου γενομένου... ἄχρι τῆς Πέμπτης τοῦ Θωμᾶ, καθ ἣν καί ἡ πνοή τοῦτον ἀπέλιπεν». Γιά τό χρόνο θανάτου τοῦ πρώην Ἀλεξανδρείας Ματθαίου καί τήν ὑπόθεση γιά τήν ἀφιξη τοῦ Μακαρίου στό Ὅρος ἐπί τῆ βάσει τῶν δεδομένων τῆς *Δηλώσεως*, πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου, ὁ Γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ*, Ἀθήνα 2000, σ. 32, 43, 161. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμνασιολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, 47-48.

46. Ἐπιστολή Πρός τόν Ἀρδαμερίου (β'), Πάτμου 407, φφ. 313-314.
47. Πιθανότατα τόν πληροφορεῖ καί γιά τήν ἐσωτερική διάσπαση τῶν Κολλυβάδων σέ δύο μερίδες καί τίς διαφορετικές θέσεις καί ὁμολογίες τους. Ἐπί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἐπίκειται μελέτη μας.
48. Ὁ Πάριος σέ ἐπιστολή του *Τοῖς προστάταις καί φροντισταῖς τῆς ἐν τῷ Ἄθῳ Σχολῆς*, ἡ ὁποία ἀπό ἐσωτερικές μαρτυρίες καί παράλληλα κείμενα καί γεγονότα πού παραδίδει χρονολογεῖται τό Σεπτέμβριο τοῦ 1772, ἀνακοινώνει ἀπό τή Θεσσαλονίκη τήν ἀδυναμία του νά ἐπιστρέψει στά καθήκοντά του ὡς διδάσκαλος τῆς Σχολῆς. Ἐπιστολή *Τοῖς προστάταις καί φροντισταῖς τῆς ἐν τῷ Ἄθῳ Σχολῆς*, (9-1772), Πάτμου 407, φφ. 351-353. Αἰτία ἦταν οἱ ταραχές καί ἡ ὄξυνση πού παρατηρήθηκε μετὰ τήν ἀνάγνωση ἀπό τόν Ἰάκωβο Ἱερισσοῦ τοῦ Α' Πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ Θεοδοσίου Β', στή σύναξη τῆς Ἁγίας Ἄννης. Ὁ Τζώγας (*Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις*, σσ. 148-149) συγχέει τίς ἐπιστολές καί τή σειρά ἀνάγνωσής τους. Ἡ ἐπιστολή πού διαβάζει κατόπιν πατριαρχικῆς ἐντολῆς ὁ Ἰάκωβος Ἱερισσοῦ στό Ὅρος εἶναι τό πρῶτο συνοδικό γράμμα τοῦ Θεοδοσίου Β', τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1772 (Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam ²1965, σσ. 229-231) καί ἔχει ἀδελφείκη αὐτοῦ Ἰουλίου τοῦ 1773 (Meyer, *Die Haupturkunden* σσ. 231-234). Ἐκτοτε δέν μαρτυρεῖται ἀπό τήν ἀλληλογραφία του ἐπιστροφή στό Ἅγιον Ὅρος. Γιά τόν χρόνο παραμονῆς τοῦ Παρίου στό Ὅρος πρβλ. ἐπί-

ξη του 1777, βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη απ' όπου παρεμβαίνει στα γεγονότα με επιστολές υπερασπιζόμενος τους διωκόμενους μοναχούς. Πουθενά δέν αναφέρει στην επιστολή αυτή, γραμμένη όπως είπαμε μεταξύ του 1776-1777, συνάντηση με τον Μακάριο, παρ' όλο που τό αίτημα του Παλαμά για παροχή πληροφόρησης αναφέρεται και στον Μακάριο.

Το θέμα τής εμπλοκής του Μακαρίου στην καταδίκη του Παρίου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Μακάριος, όπως μας είναι γνωστό μέχρι σήμερα, αρνήθηκε να συμμετάσχει στο μνημόσυνο του πρώην πατριάρχου Αλεξανδρείας Ματθαίου. Στην πρόσκληση που του άπηύθυνε ο πρώην πατριάρχης Κύριλλος Ε', άπάντησε έγγραφως άρνούμενος να συμμετάσχει σε μία πράξη που αντιβαίνει στην παράδοση τής Έκκλησίας⁴⁹. Αυτό έξόργισε τόν πρώην πατριάρχη με άποτέλεσμα να άρχίσει να τόν κατηγορεί για καινοτομία και άπειθεια. Τήν ίδια εποχή ο Πάριος έστειλε μία μακροσκελή επιστολή στον εικονογράφο ιερομόναχο Κοσμά⁵⁰, όπου τόν επέπληττε γιατί άποφάσισε να τελέσει τό μνημόσυνο του γέροντά του τήν Κυριακή του Άντιπάσχα, στο

σης α) επιστολή Προς τόν λογιώτατον Κυπριανόν, ΕΒΕ 1344, φφ. 5-7', β) επιστολή του Κυρίλλου Πνευματικού και Διδασκάλου του Όρους προς τόν πατριάρχη Καλλίνικον, (Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες και Άντικολλυβάδες», Άντίδωρον Πνευματικόν, Τιμητικός τόμος Γερασίμου Ίω. Κονιδάρη, Άθήνα 1981, σσ. 474-475· Άθ. Χρυσοβέργη, Οί θεολογικές κατευθύνσεις του πατριάρχη Καλλινίκου Γ' (1713-1791) και τά βασικά προβλήματα τής εποχής του, Λάρισα 2000, σσ. 137-138. Η επιστολή του Κυρίλλου παραδίδεται άχρονολόγητη. Με βάση τό περιεχόμενό της θεωρούμε πώς είναι γραμμένη τήν Άνοιξη του 1776).

49. Άθανασίου του Παρίου, Δήλωσις τής εν τῷ Άγίῳ Όρει ταραχῶν άληθείας, σσ. 102-103, με αναφορά στο περιεχόμενο τής επιστολής του Μακαρίου. Πρβλ. Έπιστολή Παναγιώτη Παλαμά άνδρι έλλογίμῳ, Άθανάσιος ο Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φφ. 32' -33, όπου γνωρίζει τήν ύπαρξη τής επιστολής, αλλά άγνοεί τό περιεχόμενό της.

50. Ο Πάριος σαφῶς διαχωρίζει τόν ιερομόναχο Κοσμά τόν εικονογράφο από τόν «έτερον» Κοσμῶν τόν εικονογράφο στο κελύ του όποιου Ήρωο ή συνείδη τῶν Κολλυβάδων. Έπιστολή Παναγιώτη Παλαμά άνδρι έλλογίμῳ, Άθανάσιος ο Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 33

όποιο συμμετείχαν σημαντικά πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ πνευματικός Κύριλλος ὁ ἐξ Ἀγράφων⁵¹. Τοῦ ὑπενθύμιζε μάλιστα τὰ ἐπιτίμια καί ἀναθέματα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου γιά ὄσους ἀθετοῦν τίς γραπτές καί ἄγραφες παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας⁵².

Ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, τῆς ἐπιστολῆς πρός τόν Κύριλλο ἐξ Ἀγράφων⁵³ καθώς καί ἀρκετές ἄλλες ἀπολογητικές τῶν κολλυβαδικῶν θέσεων, ἀπέστειλε ὁ Πάριος ἀπό τή Θεσσαλονίκη (Ἀπρίλιος-Μάιος 1776) πρός τόν Μακάριο Νοταρᾶ στό Ὅρος γιά νά τόν πληροφορήσει γιά τὰ γενόμενα. Μάλιστα στήν ἐπιστολή του πρός τόν Μακάριο σημείωνε, πῶς ἂν δέν τιμωρηθοῦν οἱ πρωταίτιοι τῶν γεγονότων, δηλ. ὁ μοναχός Βησσαρίων καί ὁ Γεννάδιος Χαλεπίου, δέν θά ἐπερχόταν ἡ πολυπόθητη εἰρήνη⁵⁴. Αὐτή πιθανότατα εἶναι ἡ πρώτη γραπτή ἐπικοινωνία τῶν ἀνδρῶν ἀπό τή στιγμή πού ὁ Μακάριος βρέ-

51. Ὁ Κύριλλος ἐξ Ἀγράφων ἦταν οἰκεῖος καί φίλος τοῦ Παρίου. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσσοῦ 21, φφ. 33-33^ο. Πρβλ. Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», Ἐπιστολή Ἀθανασίου Παρίου διδασκάλου Θεσσαλονίκης πρός τόν Κύριλλον τόν ἐν Ὅρει πνευματικόν καί διδάσκαλον, σ. 475.

52. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσσοῦ 21, φ. 33. Τό γεγονός μαρτυρεῖται καί στήν ἐπιστολή τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρός τόν Κύριλλον. Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», Ἐπιστολή Ἀθανασίου Παρίου διδασκάλου Θεσσαλονίκης πρός τόν Κύριλλον τόν ἐν Ὅρει πνευματικόν καί διδάσκαλον, σ. 474. Ἡ ἐπιστολή, ἡ ὁποία παραδίδεται ἀχρονολόγητη, εἶναι γραμμένη τήν Ἀνοιξη τοῦ 1776. προηγεῖται τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κυρίλλου πρός τόν πατριάρχη Καλλίνικο.

53. Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», Ἐπιστολή Ἀθανασίου Παρίου διδασκάλου Θεσσαλονίκης πρός τόν Κύριλλον τόν ἐν Ὅρει πνευματικόν καί διδάσκαλον, σσ. 474-475.

54. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσσοῦ 21, φφ. 33-33^ο. «Γράψας δέ ταύτην καί ἄλλας πολλάς, ἐπιγράφω τήν δέσημην τῷ ἁγίῳ Κορίνθου. Ἐγγραφον δέ ἐγώ τῷ ἁγίῳ Κορίνθου, ὡς εἰ μή προσωπικῶς τινες τῶν ἀπειθόντων καί ταρασσόντων τήν κοινήν εἰρήνην, τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραθῆκῃ ἡμετέρας, εὐδαιμόνιᾳ ποτε γενήσονται εἰρήνη. Ἐοὶ δὲ καί πρόσωπα ἐσημεῖον τόν τε ἀπό Χαλεπίου καί τόν Βησσαρίωνα, μὴ εἰδώς, ἅ μετ' ὀλίγον ἔμμελον πείσεσθαι...».

θηκε στό Όρος, καθώς ό Πάριος τοῦ ἀνακοινώνει ὅσα προηγήθηκαν ἐκεῖ πρὶν τὴν ἀφιξή του. Για κακή τύχη ὅμως τόσο τοῦ Παρίου ὅσο καί τοῦ Μακαρίου, τῆ «δέσμη γραμμάτων» ἐνεχείρησε ὁ Πάριος σέ ἕνα μοναχό, ὁ ὁποῖος πρὶν τά πάει στό Μακάριο, τά πῆγε στό κελί τοῦ Κυρίλλου ἐξ Ἀγράφων, ὁ ὁποῖος σέ συνεργασία μέ τόν Χαλεπίου Γεννάδιο καί Βησσαρίωνα ἀντλήσαν ἀπό αὐτά ὅλα τά στοιχεῖα γιά νά κατηγορήσουν τούς δύο ἄνδρες στό Πατριαρχεῖο⁵⁵.

Τά γεγονότα μαρτυροῦνται καί σέ ἐπιστολή τοῦ Κυρίλλου ἐξ Ἀγράφων πρὸς τόν Πατριάρχη Καλλίνικο Γ', μέ τὴν ὁποία τόν ἐνημερώνει γιά τῆ συνεργασία Μακαρίου καί Παρίου. Γράφει συγκεκριμένα: «Τώρα ἐλθόντος τινός Κορίνθου, ἐπ ὀνόματι θεοσεβείας δῆθεν κλειζομένου καί ἐνωθέντος αὐτοῖς, ἔλαβόν τινα δύναμιν καί Ἀθανάσιός τις, πάριος τὴν πατρίδα, τά νῦν ἐν Θεσσαλονίκη διατρίβων καί ἄλλοι τινές λεγόμενοι σπουδαῖοι ἐνταῦθα ὄντες». Ἡ σημασία τῆς παρουσίας τοῦ Μακαρίου, ὅπως καί οἱ συνέπειές της στό Όρος, ἀναγκάζουν τόν Κύριλλο νά ζητᾶ τὴν παρέμβαση τοῦ Καλλινίκου στό Πατριαρχεῖο, ὥστε νά διορθωθεῖ ἡ κατάσταση⁵⁶.

Ἡ ἀποστολή τοῦ μοναχοῦ Βησσαρίωνα λίγο μετὰ στήν Πόλη⁵⁷, εἶχε

55. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 33'.

56. Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», ἐπιστολή Κυρίλλου ἱερομονάχου καί πνευματικοῦ καί διδασκάλου τοῦ ὄρους πρὸς τόν πατριάρχη Καλλίνικον, σσ. 476-477. Με βάση τά δεδομένα της γράφτηκε τὴν Ἄνοιξη τοῦ 1776· ἔπεται τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παρίου πρὸς τόν Κύριλλον. Πρβλ. Χ. Τζώγα, Ἡ Περί τῶν μνημοσύνων ἔρις, σσ. 155-156· Χρυσοβέργη, Καλλίνικος Γ', σ. 138, ὅπου τά γεγονότα τοποθετοῦνται σέ λάθος χρονολογικά πλαίσια.

57. Πρβλ. Δ. Βαλαῆ, «Ἡ στάση τοῦ λογίου μοναχοῦ Βησσαρίωνα στίς ἔριδες τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τόν ΙΗ' αἰώνα», *Κληρονομία* 27 (1995), σσ. 152-156. Ὁ Πάριος γράφει γιά ἐσπευσμένο ταξίδι τοῦ Βησσαρίωνα στήν Πόλη, 15 μέρες μετὰ τὴν ἀντιγραφή τῶν ἐπιστολῶν του στό κελί τοῦ Κυρίλλου ἐξ Ἀγράφων. Ἦταν ἐφοδιασμένος μέ τῆ «δέσμη τῶν ἐπιστολῶν», μέ τῆ μνημονευθεῖσα ἐπιστολή τοῦ Μακαρίου Κορίνθου πρὸς τόν πατριάρχη Κύριλλο Ε' (*Δήλωσις*, σ. 103) καί μέ ἐπιστολές ὄλων τῶν ἀντιπάλων τοῦ Παρίου (Ἐπιστολή Τῷ πανοσιστάτῳ καί σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ

σάν ἀποτέλεσμα τήν σύγκληση ἀπό τόν πατριάρχη Σωφρόνιο συνόδου ὥστε νά ἐξετασθοῦν τά νέα δεδομένα. Σ' αὐτό συντέλεσε κατὰ τόν Πάριο ἡ παρέμβαση μέ ἐπιστολή τοῦ πρώην πατριάρχου Καλλινίκου Γ', ὁ ὁποῖος κατηγοροῦσε τόν Πάριο καί τούς ὁμοϊδεάτες του γιά πρόκληση σχίσματος. Ἡ ἐπιστολιμαία αὕτη πραγματεία, τήν ὁποία κατὰ μέρος γνωρίζει καί παραθέτει ὁ Πάριος⁵⁸, συνοφίξει ὅσα ὁ Καλλίνικος Γ' γνωρίζει ἱστορικά γιά τό θέμα τῶν μνημοσύνων καί τή στάση πού πρέπει νά τηρήσουν οἱ ἁγιορεῖτες μοναχοί⁵⁹. Ὁ Πάριος

Ἰωάσαφ, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 132'). Βασικό ρόλο ἐπίσης γιά τή λήψη τῆς ἀπόφασης ἔπαιξε καί τό «βιβλίον μέγα» πού ἐπινόησε ὁ Βησσαρίων, τό ὁποῖο ὅσο καί νά ἀναζήτησε δέν βρῆκε. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 35'. Πρβλ. τήν ἐπιστολή τοῦ Χριστοφόρου Προδρομίτη πρὸς τόν Δαμασκηνό Θεσσαλονίκης, τήν ὁποία ἐκδίδει ὁ συνάδελφος Δ. Βαλαῆς, ὅπου γίνεται παρόμοια μέ τοῦ Παρίου μνεία. Ἡ ἐπιστολή μέ ἡμερομηνία συγγραφῆς 29.5.1776, εἶναι ἐνδεικτικῆ τοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε καί τῆς πληροφόρησης πού εἶχε ἡ μερίδα τῶν κολλυβάδων. Ἐγράφη κατόπιν παρότρυνσης «φίλων», καθὼς, ὅπως ἔγινε γνωστό, ὁ Βησσαρίων ἦταν στό Πατριαρχεῖο μέ σκοπό «διά λόγων ἐπιχειρήσεται ἐγκλήματά τινα καθ' ἡμῶν». Ζητεῖται ἡ παρέμβαση τοῦ Δαμασκηνοῦ ὥστε νά μὴν ἐπιτευχθοῦν οἱ «καυχήσεις» του, περὶ ἐπιβολῆς τῶν μνημοσύνων τήν Κυριακή· τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς ἔμμεσα προαναγγέλλει τό περιεχόμενο τῆς καταδικαστικῆς γιά τούς Κολλυβάδες ἀπόφασης τῆς Συνόδου (5-6-1776). Δ. Βαλαῆ, ὁ.π., σ. 160-162.

58. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φφ. 39-39', ὅπου παραθέτει αὐτούσια μέρη τῆς ἐπιστολιμαίας πραγματείας τοῦ Καλλινίκου Γ'. Πρβλ. Ἀπάντησις τοῦ αὐτοῦ [Καλλινίκου] πρὸς τοὺς πατέρας καί τόν διδάσκαλον καί πνευματικόν Κύριλλον καί Κοσμᾶν ἱεροκήρυκα, στό Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», σσ. 480-486. Χρυσοβέργη, Καλλίνικος Γ', σσ. 139-141. Χωρίς χρονολογική ἔνδειξη· ὁ Πάριος σημειώνει ὅτι αὕτη ἐστάλη στό Ὅρος τό καλοκαίρι τοῦ 1776.

59. Ἐπὶ τοῦ θέματος ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ἔστειλε δύο ἐπιστολές, σύμφωνα μέ τήν χειρόγραφη παράδοση. Ἡ πρώτη, τήν ὁποία γνωρίζει ὁ Πάριος (βλ. παραπάνω ὑποσημείωση), περιέχει τεκμηριωμένες στήν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καί πρακτικὴ θέσεις καί ἀπαντᾷ συγχρόνως στό αἴτημα ἐκωνόμων μοναχῶν τοῦ Ὅρους (Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», Ἐπιστολή πρὸς τόν πατριάρχη Καλλίνικον τῶν τοῦ Ὅρους Ἄθω

παρ' ὅτι γνωρίζει τή προβληματική καί ἓνα μέρος τοῦ περιεχομένου της, στό ὁποῖο ὑπάρχουν ἀρνητικά σχόλια γιά τό πρόσωπο καί τή δράση τοῦ Μακαρίου Νοταρά στό Ὅρος⁶⁰, ἀγνοεῖ ποιός τήν προκάλεσε⁶¹.

Ἡ σύνοδος στήν Κωνσταντινούπολη ἀφόρισε τόν Πάριο καί τούς κολλυβάδες τήν 5ῃ Ἰουνίου 1776⁶². Ἡ μή καταδίκη τοῦ Μακαρίου Νοταρά, τό ὄνομα τοῦ ὁποίου ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἐμπλεκόμενο, ὀφείλεται κατά τόν Πάριο στόν Χίο ἄρχοντα Δημήτριο Σκαναβῆ, ὁ ὁποῖος διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στή σύνοδο καί «τῆς ὀργῆς αὐτῶν ἐξήρπασε»⁶³. Τό κατηγορητήριο, ὅπως καί τά ὀνόματα τῶν καταδικασθέντων, κατά τήν ἀποψη τοῦ Παρίου, προέρχονταν ἀπό τά κείμενά του. Ὁ Μακάριος μετά τό θέσπισμα καί μετά ἀπό ἀπειλητική ἐπιστολή πού τοῦ ἐστάλη ἀνεχώρησε ἀπό τό Ὅρος γιά τή Χίο, καθώς δέν ἐπιθυμοῦσε νά συμπλεύσει μέ τούς κατηγορούς τῶν κολλυβάδων⁶⁴. Ὁ Πάριος, μᾶς

πατέρων, περί τῆς ἐγερωθείσης στάσεως τῶν μνημοσύνων καί εἰς διττάς δόξας χωρησάντων τῶν ἐκεῖσε, σσ. 478-479) καί στίς αἰτήσεις τοῦ Κυρίλλου ἐξ Ἀγράφων καί Κοσμᾶ ἱεροκήρυκα· ἡ δεύτερη (μνημονεύει τήν προηγούμενη) εἶναι ἐπικριτική τῶν συλλογιστικῶν μεθόδων πού ἀκολουθοῦν οἱ Κολλυβάδες, προτείνει τήν ἀποφυγή καί διακοπή τῶν συζητήσεων καί δέν τή γνωρίζει ὁ Πάριος (Ἡ τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου πρὸς τόν διδάσκαλον καί πνευματικόν Κύριλλον καί τούς ἐν τῷ Ἄθω ἀπόκρισις, ἧς τό ἴσον ἐπέμφθη καί πρὸς τήν σύνοδον, Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», σσ. 467-471, μέ ἡμερομηνία 30.6.1776). Καί οἱ δύο ἐστάλησαν κατά τή γνώμη μας τήν ἴδια περίοδο, τό καλοκαίρι τοῦ 1776.

60. Χαρ. Σωτηρόπουλου, «Κολλυβάδες καί Ἀντικολλυβάδες», Ἀπάντησις τοῦ αὐτοῦ πρὸς τούς πατέρας..., σ. 486.
61. Ὁ Πάριος γνωρίζει μόνο τήν ἐπιστολή τῶν «τῶν τοῦ Ὅρους Ἄθω πατέρων». Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 39.
62. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 41'. Πρβλ. Χ. Τζώγα, Ἡ Περὶ τῶν μνημοσύνων ἔρις, σσ. 158-161. Δ. Βαλαῆ, «Ἡ στάση τοῦ λογίου μοναχοῦ Βησσαρίωνα», σσ. 154-155.
63. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 35.
64. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν, Προυσοῦ 21, φ. 35.

πληροφορεῖ ἐπίσης γιά ἐπιστολή τοῦ Μακαρίου πρὸς τὸν Σωφρόνιο, στήν ὁποία ἐπιδεικνύει τίς ἀντιφάσεις τοῦ Σωφρονίου καί τοῦ Πατριαρχείου γενικά στά συνοδικά γράμματα πού ἔστειλαν στό Ἅγιον Ὅρος ἀπό τό 1772 ἕως καί τό 1776⁶⁵.

Τέλος, μιά ἀκόμη μαρτυρία τοῦ Παρίου ἔρχεται νά ρίξει φῶς στό πρόβλημα τοῦ χρόνου καί τῶν αἰτίων συγγραφῆς τοῦ *Βίου* καί τῶν *Θαυμάτων* τοῦ ἀγίου Μακαρίου Νοταῤᾶ⁶⁶. Πρόκειται γιά ἐπιστολή πού ἀπέστειλε ὁ Πάριος τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1811 στό λόγιο συμπατριώτη του μοναχό Ἰωάσαφ⁶⁷, στήν ὁποία πέραν τῶν πλούσιων βιογραφικῶν πληροφοριῶν πού μας παρέχει, μᾶς γνωστοποιεῖ ἕνα γεγονός πού δέν γνωρίζουμε ἀπό κάποια ἄλλη πηγῆ⁶⁸.

Ὁ Πάριος συντάσσει τήν ἐπιστολή γιά νά συμπαρασταθεῖ στόν Ἰωάσαφ, τό ὄνομα τοῦ ὁποίου, ὅπως καί τῶν ἀγίων Μακαρίου Νοταῤᾶ καί Νικοδήμου Ἀγιορείτη, συμπεριλαμβανόταν στά “θρηνητικά προσόμοια” καί στίς “τροπαρολογικές ληρωδίες”, οἱ ὁποῖες φάλλονταν στό Ἅγιον Ὅρος τήν ἐποχή ἐκείνη (1810-1811). Τό γεγονός προκαλεῖ βαθιά θλίψη στόν Πάριο καθῶς ὁ Μακάριος ἀναφερόταν σ’ αὐτά ὡς φθορέας τῶν πιστῶν, ἐνῶ ὁ Νικόδημος ὡς πλάνος τῶν ἀδερφῶν⁶⁹. Ἡ ὑπεράσπιση τῆς φήμης τῶν δύο προαναφερομένων ἀγίων ἀπό τόν Πάριο περιορίζεται μόνο στό συγγραφικό τους ἔργο, στή συμβολή τους

65. Ἐπιστολή Παναγιώτη Παλαμᾶ ἀνδρὶ ἐλλογίμῳ. Ἀθανάσιος ὁ Πάριος χαίρειν. Προυσοῦ 21, φφ. 35-35^ν.

66. Ὅταν γράφτηκε αὐτή ἡ εἰσήγησις δέν εἶχε ἀκόμη δημοσιευθεῖ ὁ *Βίος* καί τὰ *Θαύματα* τοῦ Μακαρίου Νοταῤᾶ ἀπό τό Ξενοφωντινὸ χειρόγραφο 63, πού εἶχε παλαιότερα ἐπισημάνει ὁ συνάδελφος Σ. Πασχαλίδης. Ὅσα ἦταν γνωστά τὰ συμπεριέλαβε στή μελέτη του ὁ συνάδελφος Σ. Πασχαλίδης. Τό ὕμναγολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων, σσ. 128-140.

67. Σ. Πασχαλίδης, Τό ὕμναγολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων, σσ. 32-33.

68. Ἐπιστολή Τῷ πανοσιοτάτῳ καί σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ τῷ Παρίῳ... εἰς τήν Σκήτην τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, (1811), Κώδιξ 1 Βατοπεδίου, φφ. 128-136· Πρβλ. G. Marmellos, *Saint Nicodème l' Hagiorite*, σ. 48. ὅπου μνημονεύει τήν ἐπιστολή.

69. Ἐπιστολή Τῷ πανοσιοτάτῳ καί σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ, Κώδιξ 1 Βατοπεδίου, φφ. 128-128^ν.

στά εκκλησιαστικά πράγματα τῆς ἐποχῆς καί στήν ἀμετακίνητη θέση τους ἔναντι τῶν τελούντων τά μνημόσυνα τήν Κυριακή⁷⁰. Δέν κάνει λόγο γιά τήν ἐνάρετη ζωή τους, οὔτε γιά τά θαύματα τοῦ αγίου Μακαρίου, οὔτε καί γιά κάποιο ἔργο πού νά περιέχει τά περί τῆς ἔριδος τῶν μνημοσύνων, ὅπως ἡ *Δήλωσις*. Ἀπεναντίας νιώθει τήν ἀνάγκη νά ἐξιστορήσει ἐξ ἀρχῆς τό κολλυβαδικό ζήτημα καί τό παρασκήνιο τῶν πατριαρχικῶν ἀποφάσεων. Τό γεγονός αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι μέχρι καί αὐτή τήν ἐποχή δέν ἔχει γραφεῖ ὁ *Βίος* καί τά *Θαύματα*, οὔτε ἡ *Δήλωσις* καί ὅσα περί τοῦ Μακαρίου περιέχει. Ἐάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἐρωτηματικό παραμένει γιατί δέν τά ἀναφέρει στόν Ἰωάσαφ ἢ δέν τοῦ ἀποστέλλει πληροφορίες γι' αὐτά, παρά μόνο παραμυθητικές νουθεσίες. Πιθανολογοῦμε ὅτι τό ἔργο τοῦ Παρίου τό σχετικό μέ τόν *Βίο* καί τά *Θαύματα*, συντάχθηκε μετά τήν ἀνοιξη τοῦ 1811 καί ὅτι ἕνα ἀπό τά αἷτια πού τό προκάλεσε ἦταν ἡ σπίλωση τῆς μνήμης τοῦ θαυματουργοῦ αγίου ἀπό μή γνωρίζοντες περί αὐτοῦ⁷¹.

Μέ αὐτή τή χρονολόγηση συμφωνοῦν καί τά δεδομένα τοῦ ἔργου του *Δήλωσις*, ἡ ὁποία γράφτηκε πενήντα ἔτη μετά τήν ἔναρξη τῶν διενέξεων⁷², τήν ὁποία ὁ Πάριος στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν Ἰωάσαφ ὀρίζει σαφῶς τό 1760⁷³. Ἄρα ἡ *Δήλωσις* γράφτηκε μετά τό 1810.

Περαίνοντας τά συμπεράσματά μας θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε ἐπιπλέον ὅτι:

α) Παρά τήν ἡλικιακή διαφορά τῶν δυό αγίων, ὁ Πάριος εἶναι με-

70. Ἐπιστολή *Τῷ πανοσιοτάτῳ καί σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ*, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φ. 129. Ὁ Πάριος μάλιστα προσάπτει τό ὄνομα κολλυβάδες, ὅχι στούς ἀρνούμενους νά τελέσουν τά μνημόσυνα τήν Κυριακή, ἀλλά σ' αὐτούς πού τά τελοῦν τήν Κυριακή. Πρβλ. τήν ἴδια γνώμη τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη στήν *Ὁμολογία* του· Π.Β. Πάσχου, *Ἐν ἀσκήσει καί Μαρτυρίῳ*, Ἀθήνα 1996, σ. 142.

71. Πρβλ. Σ. Πασχαλίδη, *Τό ὑμναγολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 131, 134, 136-137· ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητής χωρίς νά γνωρίζει τά δεδομένα τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Παρίου καταλήγει σέ παρεμφερῆ μέ ἡμᾶς συμπεράσματα.

72. Ἐπιστολή τοῦ Παρίου, ἀπόκοπος τῆς Συναγῆς Ἁγίου Ἐρείου μαρτυρίῳ, σ. 26.

73. Ἐπιστολή *Τῷ πανοσιοτάτῳ καί σεβασμιωτάτῳ ἐν ἱερομονάχοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ*, Κῶδιξ 1 Βατοπεδίου, φφ. 131^ν καί 134.

γαλύτερος κατά 13 ἢ 14 ἔτη, ὁ Μακάριος Κορίνθου εἶναι ὁ πνευματικός καθοδηγητής του καί πιθανότατα αὐτός πού τόν ἐλκύει καί τόν κρατᾶ στή Χίο. Τόν πνευματικό του πατέρα ὁ Πάριος ὑπερασπίζεται συγγράφοντας γι' αὐτόν, παρά τήν πολύ ἄσχημη κατάσταση τῆς υἱείας του⁷⁴, μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του τό 1813.

β) Ἡ συνεργασία τους καί ἡ κοινή διαδρομή τους δέν ἔχει ἀκόμη μέχρι σήμερα φωτισθεῖ ἐπαρκῶς.

γ) Ἡ ἔκδοση τῆς ἀνέκδοτης γραμματείας τῆς ἐποχῆς θά βοηθήσει στήν ἐπαναδιαπραγμάτευση τῶν δεδομένων τοῦ κολλυβαδικοῦ ζητήματος καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο αὐτό συνδεόταν μέ τήν ἀντιδιαφωτιστική καί ἀντιλατινική γραμματεία.

74. Σέ ἕνα ἐπιστολή του πρὸς τόν Παύλου κίνα εἶχε πῆ λόγος γιά τήν κατάσταση τῆς υἱείας του καί γιά τά προβλήματα πού προέκυψαν στήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του στό σχολεῖο τῆς Χίου.